

UDK 321:342.524 «20»

DOI: <https://doi.org/10.17721/2522-4611.2025.51.4>

© Валентин Доморослий

кандидат історичних наук, доцент
кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін,
Уманський національний університет,
Умань, Україна

E-mail: dovaevrobo63@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1682-9430>

© Майя Костюк

кандидатка історичних наук, доцентка
кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін,
Уманський національний університет,
Умань, Україна

E-mail: majjj@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8484-2074>

УКРАЇНСЬКА ФРАКЦІЯ У ІІ ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ

У статті проаналізовано участь українських депутатів у роботі ІІ Державної Думи Російської імперії. Автори дослідження відобразили процес становлення української думської громади у російському парламенті.

У статті розкриваються шляхи пошуку українськими депутатами-громадівцями союзників по боротьбі за права та свободи в Україні. Вказуються причини, згідно з якими не відбулася взаємодія з кадетами та соціал-демократами. Здійснено обґрунтування політичної взаємодії представників української фракції з трудовиками. Висвітлюються мотиви розриву взаємодії з трудовиками та створення власної депутатської фракції.

Названо найактивніших членів української думської громади.

Автори окреслили напрямки діяльності депутатської групи, найвагомішими серед них назвали проголошення автономії України, боротьба за місцеве самоврядування, запровадження української мови в освіті, судочинстві та церковному житті.

З'ясовано роль друкованого органу громади газети «Рідна справа – Думські вісті». Названо представників української громади Санкт-Петербурга, які надавали допомогу депутатам-громадівцям.

Автори акцентують увагу на порівнянні діяльності українських думських громад І та ІІ Державних Дум Російської імперії.

Ключові слова: Дума, громада, з'їзд, фракція, депутат, автономія, аграрне питання, національне питання, права, свободи.

© Valentyn Domoroslyi

PhD hab. (History), Associate Professor,
of the Department of Social, Humanitarian
and Legal Disciplines of the Uman National University,
Uman, Ukraine

E-mail: dovaevrobo63@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1682-9430>

© Maiia Kostiuk

Cand. Sc. (History),

UKRAINIAN FACTION IN THE SECOND STATE DUMA OF THE RUSSIAN EMPIRE: ISSUES OF FORMATION

The article analyzes the participation of Ukrainian deputies in work of the Second State Duma of the Russian Empire. Authors of the research described the process of establishment of the Ukrainian duma community in the Russian parliament.

The article provides the ways of search for allies in struggle for rights and freedoms of the region by Ukrainian deputies who were members of the community. Reasons of failure to cooperate with cadets and social democrats are provided. Justification of political cooperation of representatives of Ukrainian faction with members of a labour faction is conducted. Reasons for termination of cooperation with a labour faction and establishment of their own deputy faction are explained.

The most active members of Ukrainian duma community were named.

Authors named directions in activity of a deputy group, the most important among them were the following: declaration of Ukraine's autonomy, struggle for local self-government, introduction of Ukrainian in education, justice and church life.

The role of the newspaper "Ridna sprava – Dumski visti", a printed body of the community, was explained. Representatives of Ukrainian community of Saint-Petersburg that provided assistance to deputies who were members of the community were mentioned.

Authors emphasize on comparison of activity of Ukrainian duma communities in the First and Second State Dumas of the Russian Empire.

Key words: *Duma, community, conference, faction, deputy, autonomy, agrarian issue, national issue, rights, freedoms.*

Постановка проблеми. Досвід провідних країн світу довів, що парламент є запорукою демократичного розвитку держави. Специфікою України є те, що ми спочатку пройшли через участь у роботі представницьких органів Австро-Угорської та Російської імперій, а потім уже приступили до творення свого національного парламенту. В процесі формування та функціонування сучасного українського парламенту, наші депутати використовують набутий досвід своїх попередників у складі представницьких органів вище названих держав. Подібним прикладом може бути Українська думська громада у II Державній Думі Російської імперії.

Перетворення, що відбувалися у тогочасній Росії, дещо подібні тим, які переживає Україна на сучасному етапі. Так само, в умовах гострої політичної боротьби відбувається пошук шляхів реформування інститутів влади.

Джерельна база дослідження. В процесі написання статті автори використовували різ-

номанітні джерела. Акцент робився на публікаціях учасників та очевидців подій, що розглядаються. Перш за все, автори досліджували статті друкованого органу громади «Рідна справа – Думські вісті».

Наступна група – це публікації у тодішній українській пресі, яка ретельно стежила за роботою своїх представників у російському парламенті.

Також автори вивчали напрацювання сучасних українських дослідників з даної теми.

Історіографія проблеми. Наукову літературу, в якій розглядаються події пов'язані з діяльністю державних Дум Росії та участі у них депутатів української думської громади можна поділити на чотири групи.

Перші спроби дати оцінку участі українських депутатів у російському представницькому органі зроблені самими депутатами, членами громади у II Державній Думі А. Гриневичем [1], С. Нечитайлом [9], М. Рубісом [14], В. Хвостом [15].

Свою оцінку діяльності української думської громади давали очевидці подій В. Доманицький [2], В. Піснячевський [11], які висвітлювали різні аспекти функціонування українських депутатів: створення громади, її трансформацію, боротьбу за вирішення національного, аграрного питання та політичних прав і свобод населення.

Дослідник радянської доби Ф. Лось [8] скликання Державної Думи та діяльність у ній депутатів, крім соціал-демократів, оцінював негативно, однак дав аналіз соціального складу, партійної приналежності депутатів із тогочасних українських губерній.

Сучасні українські історики О. Коник [6] та В. Милько [7] досліджують всебічну діяльність українських депутатів у Державних Думах Російської імперії.

Виклад основного матеріалу. У 1905 р., після поразки російського царизму у війні з Японією, в Росії вибухнула буржуазно-демократична революція. В умовах зростання революційної активності цар Микола II погодився на поступки для населення. Проявом цього став Маніфест 17 жовтня, за яким дарувались усім підданам громадянські права і свободи – совісті, друку, зборів, спілок. Зроблено рішучий крок до конституційної монархії замість самодержавства – декларувалося скликання законодавчої Державної Думи, тобто російського парламенту. Маніфест передбачав створення Державної Думи із законодавчими повноваженнями. Дума отримувала компетенцію затверджувати всі державні закони й контролювати діяльність виконавчої влади, підпорядкованої імператору. В законодавчому просторі сформувалася така система: кожне питання або закон обговорювався спочатку в Думі, потім відбувалася апробація прийнятого рішення в Державній Раді, однак юридичної сили рішення набувало з моменту його ратифікації царем.

26 квітня 1906 р. з'явився новий нормативний акт – «Головні закони Російської імперії», який закріплював такий порядок: найвище управління належить цареві, а законодавча влада – двом палатам: Державній Раді та Державній Думі.

Вибори до Думи відбувалися в умовах поступового спаду революції, військових репресій, арештів. За таких умов до I Державної

думи Російської імперії від 9 українських губерній обрано 102 депутати. 44 з них об'єдналися в окрему фракцію – Українську думську громаду. Головою обрано чернігівського депутата, адвоката і громадського діяча І. Шрага. До органу колегіального управління бюро фракції обрані П. Чижевський, В. Шемет, Г. Зубченко, М. Онацький, І. Тарасенко, С. Таран, А. Грабовецький [2].

Пріоритетом у роботі української громади було національне і аграрне питання. У національному питанні вона напрацювала проєкт декларації про автономію, яку не внесли до порядку денного Думи по причині її передчасного розпуску.

Стосовно аграрного питання, то більшість депутатів-громадівців схилилися до проєкту «трудовиків», згідно з яким уся земля, як казенна так і поміщицька, має перейти до народу. Механізм переходу мали напрацювати місцеві комітети, обрані народом виборчим шляхом, на підставах таємного волевиявлення [10, с. 781].

Але аграрне питання в Думі також не було розв'язане по причині її передчасного розпуску.

Вибори до II Державної Думи відбулись у січні 1907 р. Цього разу їх не бойкотувала жодна політична партія. Більшість депутатських мандатів отримали представники національних меншин і безпартійних.

Частина українських депутатів вирішила відтворити у ній українську фракцію, яка б займалася вирішенням нагальних проблем.

Створення в II Державній Думі Української думської громади було вирішене наперед, ще в останні дні функціонування української фракції в I Думі. Відчуваючи швидкий кінець роботи першого парламенту, в Україну з Петербурга терміново від'їжджає П. Чижевський з метою вирішення питання створення української громади в майбутній II Державній Думі.

5 липня 1906 р. з його ініціативи, у Полтаві, відбувається зібрання, де були присутні понад 30 осіб – членів Української радикально-демократичної партії (УРДП) з різних громад: полтавської, київської, одеської, чернігівської та харківської. На порядку денному стояло одне питання – створення української групи в II Державній Думі. Виходячи з досвіду громади в I Думі, засідання ухвалило: для

того, щоб група була згуртованою, створити її на базі однієї партії – УРДП. Депутати, які увійдуть до цієї фракції, повинні вийти з інших партій [4].

Але, як показали вибори, цій політичній силі не вдалося провести до II Думи жодного депутата, й створення на її основі української думської громади стало неможливим.

Українська фракція II Думи, що розпочала свою роботу 20 лютого 1907 р., значно відрізнялася від попередньої.

Найбільш організована кадетська фракція, членами якої була основна частина депутатів, що вирішила зорганізуватися в українську групу, не приваблювала до себе селян, її політика вселяла недовіру незвичного до парламентського регламенту селянства.

Соціал-демократи лякали своїм сектантством і внутрішньопартійними чварами, есери – занадто відвертою прямолінійністю.

Найбільш привабливою була трудова група, під крилом якої вживалися різні течії. На базі трудової групи й прийнято рішення про заснування української думської громади.

Ініціатива чотирьох українських депутатів (Н. Довгополого, А. Гриневича, В. Хвоста, М. Рубіса) щодо об'єднання, йшла назустріч спільним бажанням як опозиційного українського селянства, так і безпартійних елементів – об'єднатися з найближчими за економічними і духовними інтересами групами.

На перших зборах українських депутатів, продовжувачів ідей своїх попередників у I Думі, що відбулися 4 березня 1907 р., обрано комісію, яка мала до наступного засідання напрацювати правила та принципи, на основі яких могли б об'єднатися українські депутати у окрему фракцію.

11 березня 1907 р. відбулися другі збори українських депутатів. Головував на них чернігівський депутат М. Рубіс. У своїй доповіді він відмітив, що більшість з присутніх на попередніх і сьогоднішніх зборах підтримала ідею про об'єднання українських депутатів. Таким чином, було прийняте рішення про створення української думської громади [11].

Інформація про створення українськими депутатами своєї фракції викликала шквал привітань від колег-депутатів, представників інших поневолених російським царизмом народів. До привітань долучилися й поляки, на

що депутат-громадivecь О. Семенов заявив, що з панами-поляками, мовляв, не може бути нічого спільного, вони завжди їздили на наших шиях. Депутат Є. Чигирик не погодився зі своїм колегою по фракції і заявив, незважаючи на те, що в українській громаді мало спільного з польським колом, однак це представники польського народу і з ними необхідно співпрацювати для вирішення загальної справи, боротьби з царизмом. Його підтримали А. Гриневич, М. Рубіс [12]. Громада вирішила прийняти привітання і у відповіді, у толерантній формі, підкреслити різницю у діяльності депутатських об'єднань. Стосовно характеру своєї діяльності, то громада стала на шлях здобуття, в першу чергу, не національних, а соціальних прав.

Далі збори приступили до організаційних питань. Головою громади обрано чернігівського лікаря М. Рубіса. Поряд з цим, обрано бюро фракції з семи осіб, куди ввійшли, крім голови: Н. Довгополий, В. Хвіст (Чернігівська губернія), С. Нечитайло (Київська губернія), М. Наумчак, А. Гриневич (Подільська губернія) [11]. Таким чином, у II Державній Думі була створена українська думська громада у складі 47 осіб. Програма діяльності фракції передбачала проголошення автономії України, боротьбу за місцеве самоврядування, запровадження української мови в освіті, судочинстві та церковному житті.

Наступним питанням з ініціативи Н. Довгополого стало видання громадського часопису. Депутати одностайно вирішили видавати газету «Рідна справа – Думські вісті». Редактором обраний М. Хотовицький, він не був депутатом, зате активно допомагав громаді. На цьому збори закінчили свою роботу.

Перший номер газети вийшов 12 квітня 1907 р. У роботі «Рідної справи» брали участь депутати – члени фракції: І. Богуславський, Г. Васютин, Г. Вовк-Крачевський, А. Гриневич, П. Дементьєв, Н. Довгополов, І. Лагно, В. Лось-Колендзян, І. Приходько, П. Рогожа, М. Рубіс, Ю. Сайко. Допомогали як консультанти П. Чижевський, Ф. Онацький, А. В'язлов. Крім того, в роботі газети брали участь представники української петербурзької громади: О. Білоусенко, Ф. Вовк, С. Русова, О. Русов, П. Смуток, М. Славинський [11].

Газета публікувала на своїх шпальтах статті на різну тематику: аграрне та національне питання; висвітлювала діяльність фракції у досягненні прав і свобод громадян; виступи депутатів на ту чи іншу тематику; листи виборців. На шпальтах видання обговорювалися нагальні питання тогочасного українства. Пріоритетним було аграрне питання, йому присвячено 25 публікацій. Наступною стала проблема боротьби за здобуття політичних прав і свобод для населення – 16 публікацій, національному питанню та освіті присвячено 7 публікацій [13]. Виходячи з цього, у дописувачів видання простежується пріоритет соціального над національним, не так як це було на сторінках «Українського вестника», друкованого органу української громади у Думі попереднього скликання.

За час функціонування газети змінилося два головних редактори. З першого по шостий номер її редагував М. Хотовицький, а з шостого по дванадцятий – депутат С. Нечитайло. Останній номер газети вийшов 6 червня 1907 р. Цього дня вона припинила своє існування.

Депутати української думської громади у другому парламенті допускали ті ж самі помилки, що й їх попередники. Вони входили до складу різних партій і на засіданнях в Думі були зобов'язані виступати й подавати свій голос з урахуванням партійних інтересів.

Трудовики, з якими блокувалися громадівці, під час обговорення аграрного питання, почасти з прохолодою відносилися до нагальних проблем громади з національного питання [6, с. 10–11]. Подібний стан речей викликав розчарованість в Україні. Багато членів української фракції отримували листи й запити, у яких виборці виявляли незадоволення від того, що їх обранці, розчинившись у середовищі чужих партій, витрачають не за призначенням свій час і працю. Ці дії, на думку електорату, не приносили користі Україні.

Про вище названі проблеми у діяльності громади появлялися дописи і в газеті «Рада», єдиному щоденному українському громадсько-політичному, економічному і літературному виданні ліберального напрямку українською мовою у Наддніпрянщині. Ця проблема викликала бурхливі обговорення на III з'їзді УРДП 17–18 травня 1907 р. Партийний форум ухвалив «допомогти Громаді в

праці в Думі на користь українського народу, щоб гаслом її праці були автономія України, економічне і національне визволення» [5].

Подібні заяви та звернення, що надходили з України, остаточно переконали українських депутатів швидше «покинути чужу хату та будувати свою власну». 24 травня 1907 р. прийнята декларація «Од Української Думської Громади», авторами якої були громадівські консультанти П. Стебницький, П. Чижевський, В. Вовк, В. Доманицький, де зазначалося, що українська думська громада виступає: в політичній сфері за автономію України та інших національностей; в аграрній – за передачу землі на умовах викупу тим, хто «прикладає до неї свою працю»; в соціальній – за 8-годинний робочий день, соціальне страхування робітників [3].

27 травня 1907 р. громада на своєму зібранні прийняла рішення: всім своїм членам вийти з усіх партій і цілком зосередитися на роботі в українській думській громаді. Прийнята відозва «Від Української Думської Громади», згідно з якою громадівці мали боротися за досягнення автономії, широкі демократичні та політичні права [3].

Але час згаяно, 3 червня друга Державна Дума була розпущена. Наприкінці своєї діяльності українська громада в II Державній Думі нараховувала 47 осіб. Соціальний склад мав такий вигляд: 9/10 селян і робітників, решта дрібні чиновники та службовці. По губерніях вони розподілялися в такому порядку: Київська – 13, Подільська – 10, Чернігівська – 6, Катеринославська – 1, Полтавська – 1, Харківська – 1. Соціальний склад мав такий вигляд: селяни – 21, робітники – 4, священник – 1, решта 5 – лікар, землемір, писарі. За партійною належністю громада мала такий вигляд: трудовики – 19, соціал-демократи – 9, кадети – 3, есери – 1 [8, с. 179].

Українська думська громада в II Думі збиралася чотири рази. На засіданнях обговорювалися різні проблеми: національні, аграрні, права і свободи громадян, бюджет. За весь період нею підготовлено: проект закону про відкриття кафедр з вивчення української історії й письменства, Декларація української громади, поправки до аграрного законопроекту трудовиків. Депутати-громадівці брали активну участь у розробці законопроекту

про скасування військово-польових судів та амністії політичним в'язням. Роль української фракції в II Державній Думі була доволі вагомою. За станом на 1907 р., коли самодержавство брало ситуацію в країні під свій контроль, будь-які прояви вільнодумства жорстоко придушувалися, на засіданнях громади лунали сміливі голоси на захист широких громадянських прав. Припинила громада свою діяльність 3 червня 1907 р. у зв'язку з розпуском Думи.

Як видно з подій, що розгорталися в той період в Росії, поступово складалася парламентська система. Україна, яка була складовою частиною імперії, також брала в цьому активну участь. Свідченням цього є гостра політична боротьба, що відбувалася на теренах України під час виборчих кампаній до першої та другої Державних Дум. Вони мали поміж собою як спільні риси, так і деякі відмінності. Зокрема, депутати пройшли до Думи завдяки блокуванню з загальноросійськими партіями, які не зазнавали на собі великого тиску з боку самодержавства, зокрема з кадетами. Щодо відмінностей, то змінилася сама обстановка в країні, революція йшла на спад. Цим скористалося самодержавство і «Поясненням щодо уточнення виборчих прав деяких категорій населення» скоротило кіль-

кість виборців. Особливістю виборів було те, що вони вперше в історії Росії відбувалися за участю всіх партій. Поряд із модифікацією в складі Думи, відбувалися зміни і в самих громадах. Друга не мала в своєму складі, через різні урядові обмеження, таких високоінтелектуальних діячів, як І. Шраг, М. Ковалевський, переважна більшість її діячів були селянами та робітниками, а М. Рубіс, Ю. Сайко не могли стати гідною заміною своїм попередникам. Через те українська фракція в II Думі сліпо повторювала помилки своєї попередниці. Основна її вада: запізніла трансформація в згуртовану групу. Загалом, участь української думської громади Наддніпрянської України протягом 1906–1907 рр. у парламентському процесі прискорила політичну модернізацію української нації, наблизила її інституційне життя до європейських стандартів. Однак, якщо в Австро-Угорщині здобутки парламентаризму, які мали сталу безперервну традицію, набули найбільш оптимального втілення під час національної революції 1918 р. й утворення ЗУНР, то на території Наддніпрянської України, що контролювалась російською імперією, їх відсутність викликала значні труднощі в процесі національно-державного будівництва, розпочатого 1917 р. під керівництвом Української Центральної Ради.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гриневич А. Про голод. *Рідна справа – Думські вісті*. 1907. № 1.
2. Доманицький В. Петербурзькі вісті. Перші збори Українського Парламентського клубу. *Громадська думка*. 1906. 5 трав.
3. Від Української думської Громади. *Рідна справа – Думські вісті*. 1907. 31 черв.
4. В справі заснування української парламентської групи. *Громадська думка*. 1906. 9 лип.
5. З'їзд української радикально-демократичної партії. *Рідна справа – Думські вісті*. 1907. 20 трав.
6. Коник О.О. Діяльність селянських депутатів з України в I та II Державних Думах: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Київ, 1994. С. 10–11.
7. Милько В. Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906–1917). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 396 с.
8. Лось Ф. До питання про Думську Українську Громаду в II державній Думі Наукові записки. Т. 2. Київ: АН УРСР. 1940. С. 178–184.
9. Нечитайло С. Вилізло шило з мішка. *Рідна справа – Думські вісті*. 1907. № 8.
10. Обозреватель. Депутаты из территории Украины и их деятельность в Государственной думе. *Украинский вестник*. 1906. №11. С. 779–796.
11. Піснячевський В. В Державній Думі. Другі збори українських послів. *Рада*. 1907. 15 берез.
12. Піснячевський В. В Державній Думі. *Рада*. 1907. 22 берез.
13. *Рідна справа – Думські вісті*. 1907. №1. 12 квіт. № 12. 6 чер.
14. Рубіс М. До світла. *Рідна справа – Думські вісті*. 1907. № 6.
15. Хвіст В. Думські переклади. *Рідна справа – Думські вісті*. 1907. № 2.

REFERENCES

1. Hrynevych, A. (1907). Pro holod [On hunger]. *Ridna sprava – Dumski visti* [Native Cause – News of the Duma], 1 [in Ukrainian].

2. Domanytskyi, V. (1906). Peterburzki visti. Pershizbory Ukrayinskoho Parlamentskoho klubu [News from the Petersburg. First meeting of the Ukrainian Parliamentary Club]. *Hromadska dumka* [Public Thought], 5 travnia [in Ukrainian].
3. (1907). Vid Ukrayinskoyi dumskoyi hromady [From Ukrainian Duma Community]. *Ridna sprava – Dumski visti* [News of the Duma], 31 chervnia [in Ukrainian].
4. (1906). V spravi zasnuvannia ukrayinskyi parlamentskoyi hrupy [On the issue of establishment of a Ukrainian parliamentary group]. *Hromadska dumka* [Public Thought], 9 lystopada [in Ukrainian].
5. (1907). Z'yzd ukrayinskoyi radykalno-demokratychnoyi partiyi [Congress of Ukrainian radical and democratic party]. *Ridna sprava – Dumski visti* [Native Cause – News of the Duma], 20 travnia [in Ukrainian].
6. Konyk, O. O. (1994). Diyalnist selianskykh deputativ z Ukrayiny v I ta II Derzhavnykh Dumakh [Activity of village deputies from Ukraine in First and Second State Dumas]: avtoref. dys.... kand. ist. nauk. Kyiv, 10–11 [in Ukrainian].
7. Mylko, V. (2016). Ukrayinske predstavnytstvo v Derzhavniy Dumi Rosiyskoyi imperiyi [Ukrainian representation in the State Duma of the Russian Empire] (1906–1917). Kyiv: Instytut istorii Ukrayiny NAN Ukrayiny, 396 [in Ukrainian].
8. Los, F. (1940). Do pytannia pro Dumsku Ukrayinsku Hromadu v II derzhavniy Dumi [On the issue of Ukrainian Duma Community in the Second State Duma]. *Naukovi zapysky* [Scientific Notes]. Kyiv: AN URSSR, 2, 178–184 [in Ukrainian].
9. Nechytailo, S. (1907). Vylizlo shylo z mishka [Awl is out of a sack]. *Ridna sprava – Dumski visti* [Native Cause – News of the Duma], 8 [in Ukrainian].
10. (1906). Obozrevatel. Deputaty iz territoriyi Ukrainy i ikh deyatelnost v Gosudarstvennoi dume [Deputies from the territory of Ukraine and their activity in the State Duma]. *Ukrainskiy vestnik* [Ukrainian Journal], 11, 779–796 [in Russian].
11. Pisniachevskyi, V. V. (1907). Derzhavniy dumi. Druhi zbory ukrayinskykh posliv [In the State Duma. Second conference of Ukrainian ambassadors.] *Rada* [Parliament], 15 bereznia [in Ukrainian].
12. Pisniachevskyi, V. V. (1907). Derzhavniy Dumi. [In the State Duma.] *Rada* [Parliament], 22 bereznia [in Ukrainian].
13. (1907). *Ridna sprava – Dumski visti* [News from the Duma], 1, 12 kvitnia; 12, 6 chervnia [in Ukrainian].
14. Rubis, M. (1907). Do svitla [To the light]. *Ridna sprava – Dumski visti* [Native cause – News of the Duma], 6 [in Ukrainian].
15. Khvis't V. (1907). Dumski perevody [News of the Duma]. *Ridna sprava – Dumski visti* [Native cause – News of the Duma], 2 [in Ukrainian].

До редакції надійшла 21.03.2025.